

Hanuliak, Václav

Archeologický doklad zaniknutéj radnice vo Zvoleně

Archaeologia historica. 2003, vol. 28, iss. [1], pp. 317-324

ISBN 80-7275-043-7

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140521>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Archeologický doklad zaniknutej radnice vo Zvolene

VÁCLAV HANULIAK

Počiatky výstavby historických radníc kráľovských miest svojim spôsobom zaostávajú, resp. dobiehajú právnu podstatu, ktorá im bola daná privilégiami panovníka. Zvolen spolu s Trnavou a Krupinou patria k popredným mestám na Slovensku, ktorým panovník udeľuje výsady ešte pred ničivým nájazdom Tatárov.

Spravovať mesto núti richtára a radných vytvoriť si zázemie, účelovú budovu – mestský dom, domus civitatis, ktorý by spĺňal nároky a potreby súdnictva, väznice, strážnice, skladových priestorov atď.

Málokteré mesto v momente udelenia výsad stavia radnicu. Vznik, resp. výstavba radnice bola vždy závislá od hospodárskeho stupňa rozvoja toho – ktorého mesta. Vo svojich počiatkoch preto využívajú na účely spravovania mesta najmä stavby kostolov, ktoré spravidla predchádzali pred pravým aktom udelenia výsad. Na tento účel boli využívané aj farské budovy (Banská Štiavnica, Bojnice), ale tiež i kláštor ako v prípade Bratislavy, keď mestská rada zasadala v kláštore františkánov (Ragač 2000, 33–41).

Pravdepodobne najstaršiu radnicu zo slovenských miest má Bratislava, keď v roku 1387 od dedičov bývalého richtára Jakuba bola odkúpená časť domu pre potreby radnice. Tento dom ešte v súkromnej držbe richtára Jakuba niesol meno „pretorium“. V nasledujúcom 15. stor. mesto od dedičov odkúpilo ďalšie časti domu (Holčík 1990, 5–24).

Obr. 1. Historické jadro Zvolena, pohľad od juhu. Foto: V. Hanuliak.

Zvolenskú radnicu môžeme zaradiť do časového okruhu banských miest v regióne stredného Slovenska. Za najstaršiu sa považuje radnica v Banskej Štiavnici. Súčasná samostatne stojaca štvorpodlažná budova radnice bola postavená na mieste prízemného domu, v ktorom sa konali zasadnutia radných mesta už v 14. stor. V roku 1488 bol tento dom prestavaný na poschodovú budovu. V tom istom roku v susedstve radnice sa buduje nový kostol zasvätený sv. Kataríne, nazývaný tiež Slovenský kostol ako pendant k románskemu Nemeckému kostolu s patrocíniom Nanebovzatia P. Márie. V roku 1555 Kostol sv. Kataríny preberá funkciu farského kostola. Ďalšie veľké stavebné úpravy na radničnej budove sa uskutočňujú už v roku 1507, keď k radnici bola pristavaná (dnes už zbúraná) Kaplnka sv. Anny. Dnešnú podobu banskoštiavnická radnica dostala po posledných stavebných úpravách v rokoch 1787–1788 pod vedením staviteľa Pirckera. Výstavba honosnej radnice zároveň so stavbou ďalšieho kostola v tom istom roku je len potvrdením bohatstva a prosperity tohto mesta. O samom význame týchto stavieb hovorí ich sústredenie do samého centra každodenného diania v duchovnej i svetskej sfére. Význam radnice v živote banského mesta sa preniesol i do samého pomenovania centra Banskej Štiavnice – do Radničného námestia.

Hierarchické postavenie stredovekých miest na Slovensku určovalo ich hospodárske zázemie. V plnom rozsahu to platí pre Kremnicu, ktorá sa stáva krátko po udelení výsad Karolom Róbertom v roku 1328 najvýznamnejším strediskom obchodu, remesla a kultúry. Vo sfére baníctva a mincovníctva postavenie mesta presahuje rámec regiónu Tekovskej župy.

Hospodársko-spoločenský život mesta sa okrem doliny Colner sústreďoval najmä v priestore dnešného hradu. Pôvodná historická radnica v Kremnici bola dodatočne vsadená do opevnenia prvého farského kostola, ktorý v tom čase niesol meno patróna sv. Michala. Dvojité opevnenie kostola bolo vybudované už koncom 14. stor. na účely mestského hradu. V tomto vzniknutom hrade zriadili sídlo komorského grófa a v polovici 15. stor. aj radnicu. O počiatkoch budovania mestskej radnice sa nezachovali priame písomné správy. Historik T. Lamoš predpokladá obdobie jej vzniku v 2. štvrtine 15. stor. (Lamoš 1969, 187). Datovanie pred 15. stor. podporujú tiež výsledky archeologického výskumu. Samotný fakt, že pri zdvojení hradby na východ od radnice ponechali ako vnútornú hradbu múr pôvodného opevnenia a na západnej strane postavili novú vnútornú hradbu, svedčí o paralelnosti stavby radnice s prestavbou opevnenia, ktoré radnica a vstupná veža rozdelili na dve časti - východnú a západnú. Staršie datovanie potvrdzuje aj nálezová situácia, že v čase výstavby radnice bol pôvodný terén kopca neupravený. Do radnice sa pôvodne vchádzalo reprezentatívnym portálom v severnom múre, ku ktorému sa schádzalo dvermi z dvora. Sklon schodov do nádvorja naznačuje prudko stúpajúca základová škára bočných múrov, neskôr použitých na prístavbu všeobecne na toto miesto lokalizovanej väznice (Hoššo 1989, 249–294).

Súčasný vzhľad mestský hrad v Kremnici nadobudol až po neogotickej renovácii F. Storna v 19. stor., keď došlo k úpravám hradieb, stavbe schodiska južného vstupu a asanácii starej radnice. Dôvodom zrušenia historickej radnice (keď boli odstránené jej horné podlažia) boli veľké statické trhliny v murive (Hoššo 1990, 73–81).

Najmladším objektom z tohto okruhu sa javí radničná stavba v Banskej Bystrici. Radnicu predstavuje bloková stavba, ktorá svojou dispozíciou bola súčasťou mestského hradu, keď južný obvodový múr tvoril časť obvodového opevnenia. Podľa archívnych údajov objekt dal postaviť bohatý mešťan, neskôr zvolenský župan Vít Mühlstein po roku 1500. Stavba pretoria spolu s vežovou bránou mestského hradu je datovaná k roku 1502. Po ďalšom požiari v roku 1546 sa rekonštrukcia radnice sústredila na zaklenutie jednotlivých miestností, pretože všetky trámové stropy boli zničené požiarom. Každé nasledujúce storočie zanechalo na tejto významnej stavbe mesta svoje premeny v interiérovom a exteriérovom tvarosloví. Poslednou radikálnou úpravou radničná budova prešla v 20. stor. (Sura 1982, 33–41).

Archeologický výskum mestského hradu v Banskej Bystrici v závere 90-tych rokov predpokladal i možnosť staršej stavby radnice. Na lokalizáciu novej historickej radnice

Obr. 2. Farský kostol sv. Alžbety, pohľad od severovýchodu. Foto: V. Hanuliak.

Obr. 3. Odkryté základy historickej radnice, pohľad od severovýchodu. Foto: V. Hanuliak.

autorka výskumu upozorňuje na základe odkryvu deštruovanej kachlovej pece s veľkým počtom reliéfnych kachlíc s profánnymi motívami. Porušený objekt predpokladanej najstaršej radnice bol odkrytý sondou IX/96 v priestore medzi farským kostolom a súčasnou budovou pretoria v areáli mestského hradu (Mácelová 1997, 181–190). Autorka výskumu predpokladá, že objekt radnice tvorila iba drevená stavba datovaná mincami Ladislava V. (1453–1457) a Mateja Korvína (1458–1490). Za medzník zániku objektu, predchodcu dnešného pretoria považuje historicky doložený požiar v roku 1500 (Fillová–Mácelová–Šimkovic 2002, 355–370). Napriek unikátnosti zistených keramických predmetov pri nálebovej situácii v uvedenej sonde môžeme tento nález hodnotiť len ako indíciu. K pozitívnemu doloženiu a presnej lokalizácii pôvodnej najstaršej radničnej stavby je nutný overovací výskum. Cieľený archeologický výskum s väčším plošným odkryvom môže získať exaktný doklad o predpokladanej stavbe s možnosťou jej pôdorysného rozsahu a vnútorného členenia.

Historicko-archeologické doklady týchto dôležitých profánnych stavieb v sledovanom regióne jednoznačne poukazujú na architektonickú náročnosť, ktorá bola výsledkom pozitívnych hospodársko-spoločenských zmien v mestách v období vrcholného a neskorého stredoveku. Od prvotnej stavby radnice, ktorá vo svojich počiatkoch nesie črty provizória, dochádza k radikálnej sanácii tohto typu stavieb, ktoré svojím významom aj architektonickým stvárnením najdlhšie obdobie určovali trend vo vývoji profánej resp. meštianskej architektúry.

Zvolenská radnica svojimi časovými a lokačnými kritériami zapadá do skupiny radníc bankských miest, ktoré po získaní výsad budujú svoje teritória v snahe zabezpečiť prosperitu aj pre ďalšie obdobie. Samospráva slobodného kráľovského mesta na čele s voleným richtárom organizačne zabezpečuje a riadi všetky sféry života v meste. Riadenie mesta si však začína vyžadovať potrebu výstavby mestského domu – radnice.

Spoločným menovateľom pri umiestňovaní stavby radnice je výber najprestížnejšieho miesta, ktoré samo o sebe zvyšuje autoritu rozhodovania samosprávnych orgánov. Takým

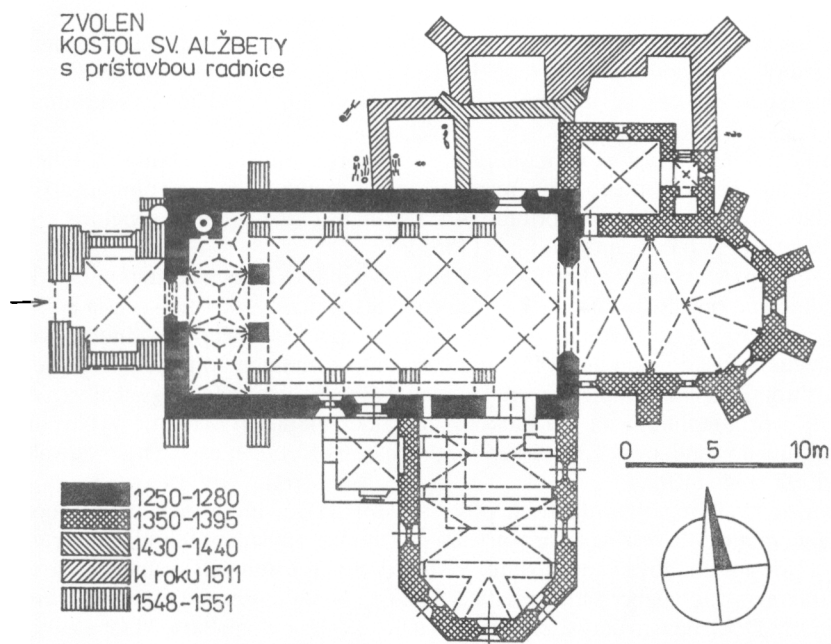

Obr. 4. Odkrytá časť základov a interiérového portálu medzi radnicou a loďou kostola, pohľad od severu. Foto: V. Hanuliak.

miestom sa spravidla stával priestor v susedstve už vybudovaného farského kostola. Historická radnica vo Zvolene sa stavebne viaže na Farský kostol sv. Alžbety v centrálnej časti námestia. V časovom ohraničení jej spodnú hranicu tvorí rok 1381, keď stavba kostola predchádza veľkými stavebnými úpravami. K najreálnejšiemu datovaniu výstavby zvolenskej radnice pri vyčerpaní dostupných archívnych materiálov dospel historik R. Ragač, ktorý ju datuje do 1. polovice 15. stor. (Ragač 2000, 33–41). Radnica v roku 1465 sa už uvádza ako stojaca budova, ktorá nesie meno „pretorium“. Od uvedeného roku 1465 autor historickej štúdie na základe exaktných údajov zo zvolenských mestských kníh presne zachytáva obdobie vzniku, rozkvetu a zániku radnice. K overeniu historických archívnych správ v roku 2002 prispel záchranný a predstihový archeologický výskum. Výskum v najbližšom exteriéri kostola bol vyvolaný realizáciou projektu stavebno-zemných úprav pri sanácii základového muriva sakrálneho objektu a odstránenia vzliňavosti vlhkosti do omietok.

Umelecko-historický prieskum sakrálneho objektu vo svojej hodnotiacej správe z roku 1971 predpokladá, že vstupný portál zo severnej strany kostola musí súvisieť s neznámym objektom (Úradníček 1971). L. Šášky tento objekt považuje za predsieň (fornix) kostola (Šášky 1981, 77–78).

Táto prístavba z 1. polovice 15. stor. sa okrem severnej časti lode kostola (z polovice 13. stor.) viazala i na východnú stavbu sakristie (z 2. polovice 14. stor.), s ktorou tvorila vo svojom počiatku už ako radnica jeden organický celok. Prízemie radnice v jej ranom období, podobne ako radnica v Kremnici, mala dvojpriestorové členenie. Hrúbka základov predsieni – fornixu sa pohybuje v rozpätí 70 až 90 cm. V oboch severných nárožiach boli odkryté základy oporných pilierov. V juhozápadnej časti prístavby (v hĺbke 40 cm) bolo odkryté torzo liatej renesančnej podlahy. Na severozápadné nárožie oporného piliera nadväzovala priestorovo veľká západná a severovýchodná prístavba radnice, ktorú dokladajú písomné záznamy.

Obr. 5. Pôdorys Farského kostola sv. Alžbety a odkrytej prístavby historickej radnice. Zameral: M. Bábik, kreslil: H. Michelčík.

Obr. 6. Farský kostol sv. Alžbety s radnicou, detail Willenbergovej veduty z roku 1599.

Finančne nákladná prestavba radnice v cene 13 florénov je doložená v mestských účtovných knihách v roku 1511. V nasledujúcom roku 1512 sa uvádza výmaľba radnice miestnym remeselníkom Abrahámom Braxatorisom. V roku 1513 bol vyplatný finančný obnos zámočníkom za opravu zámky a majstrovi Jánovi 4 florény za osadenie okenných vitráží. V mestských knihách sú uvedené záznamy o dopĺňovaní interiérového mobiliáru najmä radničnej siene, o ktorej sa dozvedáme, že v roku 1513 tu bola inštalovaná kachľová pec hrnčiarskym majstrom Lukášom v cene 4 florény a 25 denárov.

Je viac ako pravdepodobné, že práve z dôvodu veľkých stavebných úprav v roku 1511 nemohlo sa uskutočniť zasadnutie predstavenstva mesta v budove radnice. Zasadnutie mestských radných sa týkalo riešenia majetkového sporu dvoch zvolenských mešťanov. Z toho dôvodu, ako to zaznamenáva archívny materiál, rokovanie prebiehalo v súkromnom dome richtára „in domo iudicis“.

Druhá polovica 15. stor., no najmä 16. stor. je pre radnicu obdobím rozkvetu a jej prosperite pre mesto. Pomenovanie, resp. uvádzanie tejto budovy v písomnom styku hovorí o jej vážnosti a význame – pretorium (1465), rathaus (1467), domus senatoris (1468), domus civitatis (1510) či domus publicis (1563).

Radnica prestavbou v rokoch 1511–1513 dosiahla svoje plošné maximum. Prízemná časť radnice po prestavbe získala 4-priestorovú dispozíciu. Sakristia kostola bola stále súčasťou radnice, ako to dokladá údaj z roku 1548, podľa ktorého v týchto priestoroch sa nachádzala mestská pokladnica. Prízemné miestnosti radnice boli vyčlenené pre mestskú stráž a zbrojnicu, skladovacie priestory a s najväčšou pravdepodobnosťou aj väzenie. Tieto priestory s prihliadnutím na ich funkčný charakter majú len skromné vybavenie. Podľa analógií možno usudzovať, že v prízemí radnice boli uložené mestské miery a váhy (Hoffmann 1992, 134–140).

Reprezentačným dojmom musela pôsobiť radničná sieň umiestnená na poschodí. Podľa opisu zaberala približne dve tretiny prvého poschodia, zvyšok poschodia zaberá mestský archív a priestor chodby zvanej átrium. V stredovekých listinných prameňoch je nazývaná ako „stuba consilii“ alebo „stuba civitatis“. Mesto na jej reprezentáciu vydávalo nie malé prostriedky. Dokladajú to účty o zaplatení za nábytok alebo finančne nákladné vitráže okien.

Napriek tomu, že život vo Zvolene v 2. polovici 16. stor. sa už niesol v znamení zabezpečovania obrany proti silnejúcemu tlaku Turkov z juhu, spoločenské dianie v meste, jeho komunity, prebieha bez väčších otrasov. V sprostredkovanom pohľade od J. Willenberga

v samom závere 16. stor. mesto so zámkom má už vybudovaný dôkladný hradobný systém s bránami a mohutnými nárožnými baštami. Druhá veduta od uvedeného autora si detailne všima zámok, ktorý uzatvára mesto od juhu a centrálnu časť námestia s Farským kostolom sv. Alžbety. Tento pohľad od severu ponúka súčasníkovi urobiť si predstavu o významnom profánnom objekte, akým bola pôvodná radnica mesta.

Po veľkej prestavbe zo začiatku 16. stor. neskorogotická radnica v poslednej tretine 16. stor. prebudovaním strešných krovových konštrukcií dostáva novú podobu, ktorú prezentuje už nové renesančné atikové ukončenie.

U predchádzajúcich radničných objektov sú tieto stavby situované v blízkosti kostolov. Zvolenská radnica priamo nadväzovala na sakrálnu stavbu. Čo motivovalo stavebníka v tomto prípade môžeme len predpokladať. Popri reprezentačnej pozícii mohla to byť otázka bezpečnosti, keď radnica spolu s kostolom sa nachádzajú v pásme vnútorného opevnenia. Konštrukcia opevnenia, ktorá sa nedá nazvať ani palisádou, skôr oplotením, vylučuje túto možnosť z hľadiska obrany. Zostáva skôr len prestížny charakter, keď sa farský úrad podriaďuje radným a súhlasí so stavbou radnice v tesnom susedstve na mieste živého prikostolného cintorína. Presadenie nárokov mestskej samosprávy hovorí o silnej pozícii mesta, dokonca až o prvku určitej sekularizácie. Na druhej strane je známe, že duchovný svet stredovekého mešťana výrazne ovplyvňovalo kresťanstvo. V prípade stavby radnice v susedstve kostola mohlo mať i praktický charakter, keďže zasadnutia radných končili tradičnou bohoslužbou.

Negatívny dosah pre Zvolen mali udalosti celého 17. stor., keď mesto čelilo útokom Turkov, brániac pritom prístupové cesty k banským mestám. Úplnou pohromou však boli vystúpenia ambiciózných protihabsburských šľachticov, ktoré zanechali slobodné kráľovské mesto vyplienené a vypálené. O ťažkom položení Zvolena a jeho hospodárskom úpadku sa dozvedáme z prosebných listov mešťanov panovníkovi, v ktorých žiadajú odpustenie daní.

Úpadok mesta v 17. stor. bol evidentný v hospodárskej, ale aj v politickej sfére. Mesto sa veľmi ťažko presadzovalo pri uplatňovaní svojich privilégií proti predstaviteľovi župy Mikulášovi Esterházymu. Samospráva mesta, ktorá určovala dianie vo svojom meste musí v roku 1699 pred stoličnou komisiou ustanovenou panovníkom Leopoldom I. obhajovať vlastnícke právo i na radničný objekt. Spor vznikol po nárokoch farnosti sv. Alžbety na severnú prístavbu kostola. Nároky proti mestu vznesol katolícky farár Abrahám, ktorý tvrdil, že mladšia stavba radnice vznikla prestavbou pôvodného sakrálného objektu, audiória kráľovnej Beatrix Aragónskej. Verdikt stoličnej komisie bol však jednoznačný. Radnica vznikla ako domus vulgaris, ktorej stavebníkom bolo mesto Zvolen. Napriek rozhodnutiu komisie a jej jednoznačnému verdiktu budova radnice stráca svoje pôvodné poslanie. Cirkevný úrad zrušenie radnice v tesnom susedstve kostola zdôvodňoval ako znesvätenie miesta farského kostola. Budova radnice vo svojej záverečnej etape plnila už len úlohu mestskej sýpky (Bánik 1891, 19). Posledným dokumentom k historickej radnici, resp. mestskej sýpky je perokresba od J. Boroskaya z roku 1881. V nasledujúcom roku bola táto stavba odstránená. Radnica ako úrad sa v 18. stor. presťahovala do radovej meštianskej zástavby na námestí, do dvojpodlažnej renesančnej budovy (dnes Lesnícke a drevárske múzeum).

Záchranný a predstihový archeologický výskum napriek svojej extrémne krátkej dobe významne prispel resp. doplnil historickú mozaiku poznania kráľovského mesta Zvolen. Výskum po historickej štúdií (Ragač 2000, 33–41) materiálными dokladmi odkrytej architektúry jednoznačne potvrdil existenciu staršej radničnej budovy s jej časovou a slohovou etapizáciou. Výstavba radnice v 1. polovici 15. stor. bola potvrdením hospodárskeho rastu mesta, nezávislého od centrálnej župnej správy riadenej zo Zvolenského starého hradu a po roku 1451 zo Zvolenského zámku.

Výsledky archeologického výskumu historickej radnice Zvolena budú zakomponované a prezentované v dlažbe formou pôdorysnej rekonštrukcie. Prezentovaná pamiatka sa má stať súčasťou informačného systému, ktorý návštevníkovi ponúkne aj touto formou nahliadnúť do historického obdobia jedného z najstarších miest na Slovensku.

Literatúra

- BÁNIK, J., 1981: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-geografický. Martin.
- FILLOVÁ, E.–MÁCELOVÁ, M.–ŠIMKOVIC, M., 2002: Opevnenie mestského hradu v Banskej Bystrici v 15. a na začiatku 16. storočia. AH 27, 355–370.
- GREGA, V.–VOZÁR, J., 1964: Banská Štiavnica. Stavebný a umelecký vývoj Banskej Štiavnice. Stredoslovenské vydavateľstvo.
- HANULIAK, V., 2002: Správa z predstihového záchranného archeologického výskumu historickej radnice vo Zvolene.
- HOFFMANN, F., 1992: České město ve středověku. Praha.
- HOLČÍK, Š., 1990: Bratislavská radnica. Bratislava.
- HOŠŠO, J., 1989: Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici. In: Zborník FFUK. Historica XXXIX–XL. Bratislava.
- HOŠŠO, J., 1990: Historicko-archeologický výskum mestského hradu v Kremnici. In: Banské mestá na Slovensku. Martin.
- LAMOŠ, T., 1969: Vznik a počiatky mesta Kremnica. Bratislava.
- MÁCELOVÁ, M., 1997: Archeologický výskum mestského hradu v Banskej Bystrici. AH 22, 181–190.
- RAGAČ, R., 2000: Zvolenská radnica v písomných prameňoch do konca 16. storočia. AH 25, 33–41.
- SURA, M., 1982: Banská Bystrica. Pamiatková rezervácia. Bratislava.
- ŠÁŠKY, L., 1981: Kamenná krása našich miest. Martin.
- ÚRADNÍČEK, V., 1971: Umelecko-historický prieskum kostola sv. Alžbety vo Zvolene. Prieskumová správa uložená v archíve KPÚ v Banskej Bystrici.
- VOZÁR, J.–GINDL, J., 1968: Banská Štiavnica a okolie. Sprievodca po stredovekých umelecko-historických a technických pamiatkach. Banská Bystrica.

Zusammenfassung

Archäologischer Beweis des eingegangenen Rathauses in Zvolen

Im Zusammenhang mit den Sanationsarbeiten der Pfarrkirche der Hl. Elisabeth wurde an der Nordseite der Kirche eine Rettungsgrabung durchgeführt. Die Zvolener Pfarrkirche gehört zu den frühgotischen Denkmälern der ehemaligen königlichen Stadt. Die Kirche wurde im letzten Drittel des 13. Jhs. gebaut. Für die Verwaltung der königlichen Stadt war ein Rathaus notwendig. Die ältesten Rathäuser in der Slowakei entstanden zum Schluß des 13. Jhs. Das Rathaus in Zvolen konnte in der ersten Hälfte des 15. Jhs. gebaut werden. Die erste Phase dieses Rathauses stellte ein zweiräumiges Objekt dar, in dem auch eine Sakristei war. Nach den schriftlichen Quellen kam es zur Verbreitung des Rathauses im Jahr 1511. Diese Verbreitung hat die archäologische Grabung auch bestätigt. Außerdem wurde festgestellt, daß es im inneren Raum des Rathauses begraben wurde. Das beweisen acht entdeckte Gräber aus dem 16. und 17. Jh. In der Orientation zeigen diese Gräber unordentliche Bestattung.

Die Rettungsgrabung hat zur Geschichte der Stadt Zvolen neue Erkenntnisse gebracht. Die Grundrisse des Rathauses werden in der Pflasterei markiert und die Besucher der Stadt werden die Möglichkeit haben auch mit der Rekonstruktion des Rathauses sich bekannt zu machen.

Abbildungen:

1. Zvolen, Stadtkern. Anblick von S. Foto V. Hanuliak.
2. Zvolen, Pfarrkirche der Hl. Elisabeth. Anblick von NO. Foto V. Hanuliak.
3. Zvolen. Freigelegte Grundmauer des historischen Rathauses. Anblick von NO. Foto V. Hanuliak.
4. Zvolen. Freigelegter Teil der Grundmauer und des Interieurportals zwischen dem Rathaus und dem Kirchenschiff. Anblick von N. Foto V. Hanuliak.
5. Zvolen. Grundriß der Pfarrkirche der Hl. Elisabeth und des freigelegten Zubaus des Rathauses. Gezeichnet H. Michelčík.
6. Zvolen. Pfarrkirche der Hl. Elisabeth mit dem Rathaus. Ein Detail der Willenberger Vedute im Jahr 1599.